

## ПЕРШЫЯ НАЗІРАННІ ХІХ СТАГОДДЗЯ АБ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

С. М. Запрудскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,  
220030, г. Мінск, Беларусь, zaprudskism@bsu.by*

У артыкуле разглядаюцца працы беларускага мовазнаўства першай чвэрці ХІХ ст., у якіх быў прыведзены канкрэтны моўны матэрыял. На фоне агульнай колькасці публікацый, у якіх так ці інакш трактавалася беларуская мова, такіх прац было адносна няшмат; у іх было прыведзена няшмат рыс (пераважна лексічных) беларускай мовы. Зафіксаваныя ў гэтых публікацыях асаблівасці беларускай мовы давалі пра яе зусім недастатковае ўяўленне. Такого роду працы не ўплывалі на фарміраванне вобраза беларускай мовы, якое актыўна адбывалася ў пачатку ХІХ ст.

**Ключавыя словы:** беларуская мова; дыскурс аб беларускай мове; гісторыя беларускага мовазнаўства; ХІХ стагоддзе; моўны матэрыял; методыка лінгвістычнай дзейнасці.

**Уводзіны.** З рознай ступенню падрабязнасці ўзнікненне лінгвістычнай беларусістыкі ў ХІХ ст. апісана ў шэрагу прац (Я. Карскі, С. Буліч, Л. Шакун). У нашым дапаможніку ёсць раздзел, прысвечаны працам двух першых дзесяцігоддзяў ХІХ ст. [2, с. 7–24], у аснову якога пакладзены пераважна храналагічна-персанальны падыход. Задачай раздзела была акуратная, наколькі магчыма, «інвентарызацыя» ўсіх прац, у якіх так ці інакш закраналася беларуская мова, і рэгістрацыя ўсіх асоб, якія ў гэты час пакінулі нейкія меркаванні аб беларускай мове.

У дадзеным артыкуле ўвага канцэнтруецца на тых працах пачатку ХІХ ст., у якіх зафіксаваны канкрэтныя, пацверджаныя фактычным моўным матэрыялам, назіранні тагачасных аўтараў. Нягледзячы на тое, што на працягу першых двух дзесяцігоддзяў былі надрукаваны каля 20-ці прац (улічаны і самыя дробныя, у тым ліку простыя згадкі пра беларускую мову) 16-ці аўтараў, фактычны моўны матэрыял быў прадстаўлены толькі ў невялікай іх частцы.

Спецыфічным відам рэгулярных назіранняў над беларускай мовай ў першай палове ХІХ ст. было прывядзенне шэрагам аўтараў невялікіх фрагментаў са старых прац. Такое прывядзенне адрознівалася ад сучаснага цытавання тым, што аўтары такім цытаваннем фактычна абмяжоўваліся, амаль не каментавалі свайго матэрыялу і не ўказвалі на нейкія канкрэтныя моўныя з’явы. У гэтай публікацыі такога тыпу назіранні не

абмяркоўваюцца. Таксама тут не ўлічаны матэрыялы перапіскі гэтага часу, апублікаваныя пазней.

**Кніга «Запіскі аб Расіі...» Л. П. Б. Кампэнгаўзэна.** Храналагічна першым выпадкам у літаратуры XIX ст., дзе былі ўказаны нейкія канкрэтныя асаблівасці (не названай пры дапамозе спецыяльнага лінгвоніма) беларускай мовы, была праца нямецкамоўнага пісьменніка Л. П. Б. Кампэнгаўзэна «Запіскі аб Расіі, асабліва пра некаторыя правінцыі гэтай імперыі» 1807 г. Апісваючы Беларусь, аўтар згадаў такія яе гарады, як Полацк, Віцебск, Бабінавічы, Мсціслаў, Прапойск, Дуброўна, Орша, Шклоў, Чачэрск, Гомель. Л. П. Б. Кампэнгаўзэн сярод іншага падаў назвы некалькі відаў мясцовых раслін, птушак і іншых рэалій. Паколькі аўтар знаходзіўся на расійскай службе і валодаў рускай мовай, ён суаднёс гэтыя назвы з рускай мовай: *Paprotnyk* ‘папараць’, *Kislitza* ‘шчаўе’, *Lapti* ‘лапці’, *Letiaga* ‘палятуха звычайная’, *Pteromys volans*, *Serpischa* ‘сярпуха’, *Serratula*) [7, с. 46–50]. Але назву хваробы *Kaltun* ‘каўтун’, назву птушкі *Sizoworonka* ‘сіваграк, сіваваронка’ і назву расліны *Zindelika* ‘цвінтарэй’ аўтар падаў як назвы, выказаныя на «мове гэтага краю» («in der Landessprache», «in der Sprache des Landes») [7, с. 47–50]. У адным выпадку Л. П. Б. Кампэнгаўзэн спецыяльна супаставіў неаднолькавыя назвы ў рускай мове (*tscheriomucha*) «і ў мове гэтага краю» (*kalakoluschka*) [7, с. 50]. Аўтар адзначыў, што плошчы ў Беларусі на адрозненне ад Расіі (дзе вымярэнні робяцца ў *дзесяцінах*), вымяраюцца ў *валоках* (*Uwalok*); даў асобныя назвы людзей, згодна з іх сацыяльным статусам: *зямяне* (*Semiani*) і *шляхціц* (*Schlachtiz*) [7, с. 50–51]. Заўвага Л. П. Б. Кампэнгаўзэна накіравана таго, што ўласцівае жыхарам Беларусі «надзвычай мяккае вымаўленне» нагадвае акцэнт данскіх казакоў, а таксама правапіс формаў *Kaltun* і *Uwalok*, сведчаць пра тое, што аўтар выкладаў свае назіранні і меркаванні ў тым ліку на аснове слухання жывой беларускай мовы.

**Кніга «Спроба расійскай бібліяграфіі...» В. Сопікава.** У выдадзенай у Санкт-Пецярбургу ў 1813 г. першай частцы працы В. Сопікава «Спроба расійскай бібліяграфіі, або Поўны слоўнік твораў і перакладаў, надрукаваных на славянскай і расійскай мовах» рускамоўны чытач мог знайсці тлумачэнне слова *казан(н)е*, ужытае ў назве беларускамоўнай кнігі «Казанне святога Кірыла Ерусалімскага аб Антыхрысце» С. Зізіяні [6, с. 127].

**Кніга «Лісты з Маларосіі» А. Лёўшына.** У выдадзенай у Харкаве ў 1816 г. кнізе «Лісты з Маларосіі» аўтар напісаў у тым ліку пра чарнігаўскую гаворку тамтэйшых беларусаў (называных А. Лёўшыным «літоўцамі»), адрознай рысай якой ён лічыў «цвёрдасць» [5, с. 147]. Калі б нават беларусы выступалі ў кнізе пад іх сучаснай назвай, то такая ха-

рактарыстыка магла б быць зразумелай пераважна толькі абазнанаму чытачу. Я. Карскі адзначыў, што пад «цвёрдасцю» ў А. Лёўшына разумелася «цвёрдае вымаўленне *p* і адсутнасць сціснутых галосных на месцы *o* і *e*» [4, с. 180].

**Кніга «Аб Літоўскім статуте...» С. Б. Ліндэ.** У выдадзенай у Варшаве ў 1816 г. кнізе «Аб Літоўскім статуте, рускай мовай і друкам выдадзеным паведамленне» С. Б. Ліндэ шмат месца ўдзяліў графіцы і адзначыў каля 140 слоў, якія патрабавалі тлумачэння для палякаў, з'яўляліся макаранізмамі, былі незвычайнымі або цяжказразумелымі для палякаў, ужываліся ў іншых у параўнанні з польскай мовай значэннях, былі непадобнымі на польскія або зусім незразумелымі для палякаў [9].

**Артыкул «Помнікі славянскай міфалогіі...» М. Чарноўскай.** У працэсе публікацыі этнаграфічнага матэрыялу пры артыкуле «Помнікі славянскай міфалогіі, якія захоўваюцца ў звычаях вясковых людзей на Белай Русі, у Магілёўскай губерні» М. Чарноўскай (Вільня 1817) былі растлумачаны словы *farasina* 'бярэзіна', *wareńnik*, *magiły* 'могілкі', *areli*, *rozহার্য* 'назва наступнай за Тройцай нядзелі', таксама *Купала* і *Дабраходчы* [8].

**Артыкул «Вясельныя абрады вясковых людзей...» І. Шыдлоўскага.** У працэсе публікацыі этнаграфічнага матэрыялу пры артыкуле «Вясельныя абрады вясковых людзей у Гаенскай парафіі, у Барысаўскім павеце Мінскай губерні» І. Шыдлоўскага (Вільня, 1819) былі растлумачаны значэнні слоў *balszanka* 'сяброўка нявесты', *izdebka* 'спіжарня', *kaczareżnik*, *maładzica*, *muzyka*, *niawmieka*, *niazdzielnica* 'няўмека', *poias*, *poł* 'тапчан, замацаваны над падлогай', *swat*, *szost*, *wialikaia harełka*, *zapoiny*, *zmowiny* [10].

**Артыкул «Аб беларускай мове» К. Калайдовіча.** У гэтай публікацыі вылучаны дзве фанетычныя рысы жывой беларускай мовы («нейкае дзеканне» і «мяккасць у вымаўленні, больш прыкметная ў частым ужыванні напаягалоснай *ь* замест цвёрдай вымовы») і пазначаны сем слоў з твораў Скарыны (*праца*, *выклад*, *посполитый*, *ухопить*, *зуполне*, *посполу*, *пильне*). Фармулёўка К. Калайдовіча аб «мяккасці ў вымаўленні» была даволі невыразнай. Прыкладзены слоўнік жывой беларускай мовы з 67 слоў [3].

**Артыкул «Паведамленне аб першых поспехах падарожжа Запрыяна Далэнгі-Хадакоўскага з Масквы 13 ліпца 1822».** Характарызуючы мову Наўгародчыны і атаясамляючы яе ў тым ліку з мовай Полацка, Вільні, Гародні, Мінска, Пінска, Чарнігава і Смаленска, у кантэксце гаворкі пра мову крывічоў аўтар выдзеліў дзеканне – цеканне, наяўнасць фрыкатыўнага *з*, ужыванне гука *у* замест *в*, частае выкарыстанне дзе-спрыслоўяў на *-шы*, *-ўшы* [1, с. 109].

**Высновы.** Толькі ў невялікай колькасці прац першай чвэрці XIX ст. былі канкрэтныя, у сукупнасці фрагментарныя і нешматлікія,

назіранні над беларускай (пераважна пісьмовай) мовай. Вельмі рэдка такія назіранні выходзілі за рамкі лексікі, канкрэтныя марфалагічныя з’явы адзначаліся толькі як выключэнне. Першыя назіранні не стваралі ў верагоднага тагачаснага чытача выразнага вобраза беларускай мовы. Паколькі адны аўтары (Л. П. Б. Кампэнгаўзэн і К. Калайдовіч) вылучалі ў беларускай мове яе «мяккасць», а А. Лёўшын – наадварот, «цвёрдасць», у старонняга назіральніка магло скласціся супярэчлівае ўражанне. Адсутнасць у публікацыях першай чвэрці XIX ст. апісання структуры беларускай мовы не перашкаджала рэгулярнаму прадукаванню пасля 1813 г., часу надрукавання артыкула В. Сопікава, розных заяў аб яе існаванні і яе агульных ацэнак.

### БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Далэнга-Хадакоўскі, З.* Выбранае / З. Далэнга-Хадакоўскі. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 445 с.
2. *Запрудскі, С. М.* Нарысы гісторыі беларускага мовазнаўства XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2020. – 195 с.
3. *Калайдовіч, К.* О белорусском наречии / К. Калайдович. – Труды Общества любителей российской словесности. – 1822. – Ч. I. – С. 67–80.
4. *Карский, Е. Ф.* Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭН, 2006–2007. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности, 2006. – 656 с.
5. *Лёвшин, А.* Письма из Малороссии / А. Лёвшин. – Харьков : Университетская типография, 1816. – 206 с.
6. *Сопиков, В. С.* Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славенском и российском языках. – Ч. 1. – Санкт-Петербург : Тип. Имп. театра, 1813. – CLI, 313 с.
7. *Campenhausen, [L. P.]* B. Bemerkungen über Rußland, besonders einige Provinzen dieses Reichs / [L. P.] B. Campenhausen. – Leipzig : bei Friedrich Christian Dürer, 1807. – IV, 199 S.
8. *Czarnowska, M.* Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane (gub. Mogilewska) / M. Czarnowska. – Dziennik Wileński. 1817. – T. VI. – № 34. – S. 396–408.
9. *Linde, S. B.* O Statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydany wiadomość / S. B. Linde. – Warszawa : Drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1816. – 218 s.
10. *Szydłowski, I.* Obrzędy weselne ludu wiejskiego w gubernii Mińskiej, w powiecie Borysowskim w parafii Hajeńskiej / I. Szydłowski. – Tygodnik Wileński. 1819. T. VII. – S. 1–8, 81–104.